

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№2 (30) сәуір-маусым 2022

ISSN 2710-3994

Бас редактор:

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

Абашиин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызғыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяган Бүркітбай Фелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусейтова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Исламжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvyus Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:

Қоңқабаева Арайлым

Техникалық хатшы:

Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Аязан Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Голден Кэтти Стромил (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)

Римантас Желвис (Želvyys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)

Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожакметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:
Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:
Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:
Кубеев Рустан Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:
Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:
Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)

Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)

Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)

Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:

Khumarzak Altynbek

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_134-145

FTAMP 03.20.00

КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕШІТТЕРГЕ ҚАРСЫ САЯСАТЫ (1918-1953 жж.)

**М.С. Исаев^{1*} , С.Т. Шаметов² , Р.Т. Джаппарова¹ **

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан;

²«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі, Қазақстан, Түркістан.

*Автор-корреспондент

E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz (Исаев), shayan65@mail.ru (Шаметов), jan-rau@mail.ru (Джаппарова)

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы 1918-1953 жж. аралығындағы мұсылмандық діни мешіттер мен киелі жерлерге қарсы кеңестік саясаттың кезеңдік ерекшеліктерін, салдарын айқындауға арналған. Сонымен қатар, кеңестік дінмен күрес саясатының жасырын қарсылық танытқан сопылардың халық діни дәстүрі мен дүниетанымын сақтап қалу үшін жасаған іс-әрекеттері мен Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңындағы «Қылу» жерасты мешітінің жағдайы, жабылу тарихы қарастырылады. Кеңестік кезеңдегі дінге қарсы жүргізілген саясаттың құқықтық базасы саналатын декреттер, заңды күші бар құжаттар, архив құжаттары мен зерттеу еңбектер ғылыми мақаланың дереккөздері ретінде талданды. Зерттеу нысанын анықтауда тарихи деректер мен тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған салыстыру, болжам жасау, талдау тәсілдері қолданылды. Тарихи кезеңдегі мешіттер мен киелі жерлерге қатысты кеңестік саясаттың шынайы бейнесін тың архив құжаттары негізінде ғылыми қалпына келтіру зерттеу жұмысының жаңалығын көрсетеді.

Мақаладағы ғылыми нәтижелер тарихи танымымызды толықтырып, өскелең ұрпаққа халқымыздың діни-рухани тарихын танытатын болады.

Түйін сөздер: кеңестік саясат, дінмен күрес, ислам діні, сопылық, жерасты мешіттері, киелі жерлер, қылу.

МРНТИ 03.20.00

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПРОТИВ МЕЧЕТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ (1918-1953 гг.)

М.С. Исаев^{1*}, С.Т. Шаметов², Р.Т. Джаппарова¹

¹Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
Казахстан, Туркестан;

²Государственный историко-культурный заповедник-музей «Азрет Султан».
Казахстан, Туркестан.

*Корреспондирующий автор

E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz (Исаев), shayan65@mail.ru (Шаметов), jan-rau@mail.ru (Джаппарова)

Аннотация. В статье дается определение периодических особенностей последствий советской политики против мусульманских религиозных мечетей и святынь в Казахстане 1918-1953 гг. Кроме того, рассматривается история закрытия, состояние подземной мечети «Хильвет» в районе мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави, действия суфиев, тайно сопротивлявшихся против советской политики в борьбы с религией для сохранения народной религиозной традиции и

мировоззрения. В качестве источников научной статьи были проанализированы декреты, документы, имеющие юридическую силу, архивные документы и исследовательские работы, являющиеся правовой базой проводимой антирелигиозной политики советского периода. При определении объекта исследования использовались методы сравнения, прогнозирования и анализа, направленные на раскрытие содержания исторических данных и сформулированных фактов. Научное восстановление подлинного образа советской политики в отношении мечетей и святынь исторического периода на основе архивных документов показывает новизну исследовательской работы. Полученные научные результаты дополняют наше историческое познание и покажут подрастающему поколению религиозно-духовную историю нашего народа.

Ключевые слова: советская политика, борьба с религией, исламская религия, суфизм, подземные мечети, святыне места, хильвет.

IRSNI 03.20.00

THE POLICY OF THE SOVIET AUTHORITY AGAINST MOSQUES IN KAZAKHSTAN (1918-1953)

M.S. Issayev^{1*}, S.T. Shametov², R.T. Dzhapparova¹

¹International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yesevi. Kazakhstan, Turkistan;

²Researcher, Azret Sultan State Historical and Cultural Museum. Kazakhstan, Turkistan.

E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz (Issayev), shayan65@mail.ru (Shametov), jan-rau@mail.ru (Dzhapparova)

Abstract. The article defines the periodic features of the consequences of the Soviet policy against Muslim religious mosques and holy places in Kazakhstan in 1918-1953. In addition, the history of the closure, the state of the underground mosque "Hilvet" in the area of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, the actions of the Sufis who secretly resisted the Soviet policy in the fight against religion in order to preserve the folk religious tradition and worldview are considered. Decrees, documents with legal force, archival documents and research papers, which are the legal basis for the ongoing anti-religious policy of the Soviet period, were analyzed as sources for the scientific article. When determining the object of research, methods of comparison, forecasting and analysis were used, aimed at disclosing the content of historical data and formulated facts. The scientific restoration of the true image of the Soviet policy towards mosques and holy places of the historical period on the basis of archival documents shows the novelty of the research work. The obtained scientific results will supplement our historical knowledge and show the rising generation the religious and spiritual history of our people.

Key words: Soviet policy, fight against religion, Islamic religion, Sufism, underground mosques, holy places, hilvet.

Кіріспе. Қоғамдағы рухани және саяси жағдайды айқындауда дін мен дінге халықтың көзқарасын қарастыру маңызды орын алады. Дін адамның дүниетанымы мен өмірлік ұстанымын, құндылықтық бағдарын қалыптастыратындықтан дінге қатысты саясат тарихи кезеңдерде түрлі өзгерістерге ұшырап отырды. Кеңес өкіметінің дінге қарсы жүргізген шектеу, қуғындау саясатына қарамастан халықтың дінге деген сенімі жойылмады. Бұл халық пен діннің бірге екендігін көрсетті. Посткеңестік елдер үшін дін мен мемлекет арақатынасын, діни саясаттың бағыттарын айқындап алу маңызды міндеттердің қатарында болды. Бүгінгі Қазақстан үшін де мемлекеттің дін саясаты өзекті мәселе болып отыр. Сондықтан, тоталитарлық қоғамдағы кеңестік биліктің діни саясатындағы тәжірибені, оның салдарларын жадымыздан шығаруға болмайды. Сонымен қатар, кеңестік қатаң қысым жағдайындағы халықтың мұсылмандық ата дәстүрін зерттеу өткенімізді танып, сабақтастықты жалғастыруымыз және түрлі теріс діни ағымдарға қарсы тұра білуіміз үшін де маңызды.

Шетелдік тарихнамада кеңестік кезеңдегі Қазақстандағы мешіттерге қарсы саясат мәселелерін тікелей қарастырған зерттеулер болмағанымен, бірқатар еңбектерде аталған мәселе ішінара талданады. У. Колларз (Колларз, 1961) Кеңес Одағындағы дін мәселесін, У. Флетчер (Флетчер, 1971) мемлекет пен шіркеу арасындағы қатынастарды, Г. Штриккер (Штриккер, 1993) кеңес мемлекетіндегі большевиктердің діни конфессияларға қатысты саясатын қарастырған еңбектері зерттеу мақаламыздың мәселесіне байланысты тарихнамалық әдебиеттерді жүйелеу барысында айрықша назар аудартты. Кеңес мемлекетіндегі мұсылман ұлттық коммунизмі мәселесін зерттеуге арналған А. Беннигсен (Беннигсен, 1983) еңбегін айрықша атап көрсетуге болады. Кеңестік биліктің құрылғанынан Екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі ислам дініне қарсы күрес науқанын айқындап көрсетуге арналған Ш.Келлер (Келлер, 1992) еңбегінің де маңыздылығы жоғары. Сонымен қатар, М. Броуксап (Броуксап, 1987), П. Фроуз (Фроуз, 2005), М. Кемпер (Кемпер, 2009), Е. Тасар (Тасар, 2018) сынды шетелдік зерттеушілердің кеңестік кезеңдегі Орта Азия мен Қазақстандағы діни жағдайға байланысты зерттеулеріндегі сопылық дәстүр, мешіттер мен киелі жерлер тұрғысындағы тұжырымдары мен деректері зерттеу жұмысымызды жазу барысында айрықша қарастырылды.

Кеңестік кезеңде жазылған тарихи зерттеулерде кеңес билігінің исламға, оның ішінде мешіттерге қатысты саясатынан хабар беретін зерттеу еңбектер жоқтың қасы. Дегенмен, кеңес билігінің ислам діні саласындағы саясаты КСРО ыдырағаннан кейін зерттеушілердің назарын аударған өзекті тақырып болды. А.Б. Юнусова (Юнусова, 1999) кеңес билігінің исламға қатысты саясатын Башқұртстан мысалында қарастырса, В.А. Ахмадуллин (Ахмадуллин, 2002) 1917-1945 жж. аралығындағы кеңес өкіметінің мұсылман дініне қарсы саясатын зерттеді. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін кеңестік биліктің діни саясаты шынайы қарастырылып, отандық зерттеушілердің еңбектерінде объективті бағасын ала бастады. Г. Мухтарова (Мухтарова, 1998) 1917-1991 жж. аралығында Қазақстандағы ислам діни жағдайын, А. Тасмағамбетов (Тасмағамбетов, 2007) 1917-1940 жж. аралығында Қазақстанда исламға қатысты саясатты, А.М. Нұрғалиева (Нұрғалиева, 2005) Қазақстандағы мұсылман дініне қатысты XVIII-XIX ғасырлардағы патшалық ресейлік саясаттың ерекшеліктерін және XX ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы большевиктердің ислам дініне қатысты саясатын өз зерттеулерінде көлемді дерекөздерді талдау негізінде ашып көрсетеді. Сондай-ақ, Н.Д. Нұртазинаның (Нұртазина, 2008) XX ғасырдың 20-40-шы жылдары Қазақстанда ислам дініне қарсы жүргізілген Кеңес өкіметінің саясатын қарастырған еңбегінің ғылыми құндылығы жоғары болды. А.М. Садықованың (Садықова, 2015) 1918-1953 жж. аралығындағы Кеңес өкіметінің дін саласындағы саясатын зерттеуге арналған диссертациялық жұмысында да Қазақстанда кеңестік кезеңде мешіттердің жабылуы, діни ұйымдар мен дінбасыларды қуғындау және т.б. мәселелер тың деректермен қарастырылады. Т. Абдрасилов, Ж. Нұрматов, Қ. Қалдыбай (Abdrassilov and etc., 2021) сынды авторлардың ұжымдық мақаласы да кеңестік кезеңдегі 1922-1991 жж. аралығында сопылықтың тоталитарлық режимге қарсы тұруын дінтанулық тұрғыдан айқындап көрсетуге арналған. Алайда, ұсынылып отырған хронологиялық мерзімде Кеңестік биліктің Қазақстандағы мешіттерге қарсы саясатына арналып жазылған зерттеулер әзірге кездеспейді. Сондықтан, зерттеуіміздегі ғылыми айналымға енген архив құжаттары негізінде мәселені ашып көрсетуге бағытталған жаңа тұжырымдар зерттеу жұмысымыздың ерекшелігі болып отыр.

Материалдар мен әдістер. Кеңестік кезеңдегі дінге қарсы жүргізілген саясаттың құқықтық базасы саналатын декреттер, заңды күші бар құжаттар, архив құжаттары мен зерттеу еңбектер ғылыми мақаланың дереккөздері ретінде талданды. Зерттеу нысанын анықтауда тарихи деректер мен тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған гуманитарлық ғылымдар саласында қолданылатын салыстыру, болжам жасау, талдау, аналитикалық сараптау әдістері пайдаланылды.

Талқылау және зерттеу нәтижелері. Кеңестік кезеңде кез келген коммунистік идеологиядан тыс түсінік қысымға ұшырады. Бұл тек идеологиялық тартыс күйінде ғана емес әлеуметтік институттарды физикалық жоюмен және оларды қорғаушыларды қуғындаумен жүзеге асырылды. Бұл «саясатты жүзеге асыруда 20-шы жылдардың ортасына дейін Ислам дініне байыппен қарау

тән болса, 30-шы жылдары дінге қарсы бүкілодақтық науқан жүргізіліп, аз ұлттардың діни құқықтары» (Нұртазина, 2008: 3) аяусыз тапталды.

Коммунизм түсінігін дамытқан көсемдердің көзқарасымен XIX соңы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан дінге қарсы пікір В.И. Лениннің бастамасымен көтерілгенімен, дінге қарсы күрес И.В. Сталин билікке келген соң бірден бастала қоймады. Елдің ішкі және сыртқы саяси жағдайлары дінмен күресті бірден бастап кетуге мүмкіндік бермеді.

Халық Комиссарлар Кеңесінің 1918 жыл 20 қаңтардағы «Ар-ождан бостандығы, шіркеулік және діни қауымдар туралы» декреті бойынша діни салт ғимараттары мен ондағы заттар діни қауымдастықтардан тартып алынып, жалпы діни сенушілерге ақысыз негізде пайдалануға берілді. Бұл халық арасында ықпалды арттыру үшін жасалған шараның бірі еді. Шын мәнінде, мешіттер мен шіркеулер мемлекет меншігіне өткізілді. Оған дейін шығарылған «Жер туралы» декретте діни ұйымдарға қандай да бір жеке меншікке ие болуға тыйым салынған болатын (Декреты Советской власти, 1957: 372). Сонымен қатар, 1918 жылғы РКФСР Конституциясында діннің мемлекеттен ажыратылуы жарияланды. Сонымен бірге, дін басылар қанаушы тапқа жатқызылып, сайлау құқығынан айырылды. Кеңес өкіметінің ислам діні мен мұсылмандарға қатысты саясаты дінмен күрес саясаты негізінде жүзеге асырылды. Олар халық арасындағы ауқатты санатқа жататын мұсылмандардың ықпалын әлсіретуге тырысты. Мұсылмандарға қарасты мешіт-медреселерді жауып, мұсылман қауымына соққы беруді мақсат етті. Кеңес өкіметімен ымыраластықты ұстанып, оларға ниеттестік танытқан мұсылмандардың бір тобын ар-ождан бостандығының көрінісі ретінде сақтап қалды.

РКФСР Халық Комиссарлар кеңесі 1918 жылы 23 қаңтарда «Діннің мемлекеттен және мектептің діннен бөлінуі туралы» (Кириченко, 1987: 6) декретін қабылдады. Дегенмен, бұл декрет Орта Азияның кейбір республикаларында мүлдем қабылданбай қалды. Мұндай шаралар өзінің жемісін бермеді. Сондықтан, дінге қарсы саясат исламға агрессивті түрде шабуыл жасай бастады (Тасар, 2018: 256). Міне, осындай саясаттың негізінде діни әрекеттерге тыйым салынып, исламдық мектептер мен мешіттер жабылды және оларға зиян келтірілді (Кемпер, 2009: 31).

Өкімет мұнымен тоқтамай, діни мекемелер мен дін басыларға қарсы саясатты жүзеге асырып, жазалау шараларын кеңінен жалғастырды. 1920 жылдардағы үкіметтің арнайы декреттерімен қалың мал, күн төлеу сияқты халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрлерін терістеп, күшін жойды. БОАК төрағасының 1918-1933 жж. аралығында діни бірлестіктер мен ғибадатханаларға қатысты баянжазбасына сәйкес Қазақ АКСР аумағында 1918-1931 жж. өлкеде 1630 ғибадатхана, олардың ішінде 782 мешіт жабылды. 1931-1933 жж. 8 діни ғимарат жабылды. Комиссия есептеуі бойынша 879, олардың ішінде 499 мешіт әрекет етуді жалғастырды (РФ МА, Р-5263: 69-72).

Дінмен күрес Кеңес үкіметінде авторитарлық режимнің нықтап орнығуынан соң қатаң түрде жүргізілді. XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы зобалаң дінбасылар мен діни ұйымдарды қырғынға ұшыратты.

Фроус өзінің зерттеулерінде 1917 жылға дейін Орта Азияда 20 000 мешіт жұмыс істеген болса, 1929 жылы олардың саны 4 000-ға азайды, ал 1936 жылы Орта Азияда бар болғаны 386 мешіт тіркелгендігін көрсетеді (Фроуз, 2005: 489). Бас аяғы 20 жылдың ішінде көрсеткіш 90 пайызға азайғандығы байқалады. Кейбір деректерге қарағанда, «1929-1939 жылдары Кеңес Одағында жабылған мешіттердің саны 26 000-ға жеткен. Шейхтар, имамдар, дінбасылар секілді бүкіл дін істерімен айналысатын адамдар қуғын көрді, жер аударылды, кейбіреулері өлтірілді. Зиярат ететін орындар, әйгілі қасиетті жерлер тартып алынды, қажылыққа баруға тыйым салынды, Исламдық құлшылық, әдет-ғұрыптары (намаз, ораза, зекет және діни мейрамдар) орындау өте қауіпті жағдайға айналды» (Sovyet Rusya'da Bugünkü İslamiyet, 1963: 7).

Келлер, Орта Азиядағы жергілікті деректер негізінде 1936 жылы тіркелмеген құлшылық орындарының тізімін жасады (Фроуз, 2005: 493). Оның мәліметтері бойынша қалалық және ауылдық жерлерде тіркелмеген намаз оқитын орындардың, жерасты мешіттерінің саны әдәуір көп болғанын көруге болады. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде бұл көрсеткіштің одан да артқандығын болжауға болады.

1 кесте. Құлшылық үйлері (1936 жылғы көрсеткіштер)

	1917 жылға дейін	Жабылғаны	Ашылғаны	Тіркелгені	Тіркелмегені
Жалпы (ауылдық округтерде)	9 720	6 160	3 590	386	2 583
Қалалық жерлерде жалпы	10 489	6 544	3 724	686	2 588

Келлер жүргізген зерттеуге сәйкес, шамамен 2500 жерасты мешіттері Екінші дүниежүзілік соғысқа дейін жұмыс істеген (Фроуз, 2005: 493). Оның айтуынша, тіркелмеген мешіттердің, жерасты мешіттерінің қалада да, ауылды жерлерде де артуы исламды сақтаудың бір жолы болды. Кеңес өкіметінің тынымсыз қуғын-сүргіні сопылық бауырластықтарды біріктіріп, жамағат намазын бірге оқу үшін жерасты мешіттерін салуға алып келді. Сонымен қатар, мешіттер намаз оқу орны қызметімен бірге неке қию, сүндетке отырғызу, жерлеу сияқты қызметтер атқарды (Беннигсен, 1988: 771). Сондықтан, бейресми мешіттер, жерасты мешіттері дәстүрлі исламды қорғап, сақтауда айтарлықтай рөл атқарды. Бұл жағдайды Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдардағы КСРО Министрлер кеңесіне бағынышты Қазақстан бойынша Діни салттар ісі бойынша өкілінің құпия грифімен сақталған архив құжаттарында «... қалыптасқан жағдайға байланысты діни рәсімдерді орындау жеке киіз үйлерде немесе ашық аспан астында жүргізіліп, бұл қалыпты үрдіске айнала бастады. Сондықтан, мешіттерге және басқа да діни ғимараттарға деген қажеттілік жоқ деп есептеуге болады. Осы жағдайды ескере отырып мешіті жоқ діни қауымдастықтар мен молдаларды ресми тіркеудің қажеті жоқ. Оларды тіркеу оң нәтиже бермейді. Керісінше, Қазақстанның барлық аудандарында «кезбе» («бродящие») молдалар мен қауымдастықтардың артуына алып келеді» (РФ МА, Р-6991: 30) деген ұсыныс хатынан да байқауға болады.

1926 жылғы РК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің «Дінге қарсы үгіт-насихат жұмысы туралы» резолюциясында діннің таптық мәні ашып көрсетіліп, мұсылман діни қозғалысының әлеуметтік мәні жағынан кеңес өкіметіне қарсы сипаты атап өтілді. Резолюцияға сәйкес Қазақстанда мұхтасибат институттарын жауып, қайта құрылуына жол бермеу ұсынылды. Билік органдары діни қызметкерлердің қызметін қатаң бақылауға алып, діни жиналыс, съезд, мешіттердің салынуы билік органдарының арнайы рұқсатымен жүзеге асырылды. Жергілікті органдар орталық мекемелерге діни өмірге қатысты ақпарат беріп отырды (Садықова, 2015: 105).

1930 жылдары колхоздардың ұйымдастырылуынан кейін жер мен мешіттер олардың қарауына берілді. Мәселен «Оңтүстік Қазақстан облысында революцияға дейін 490 мешіт жұмыс істеген болса, осы декреттен кейін облыс колхоздары бұрынғы 160 мешітті қоймаға, 27 мешітті тұрғын үйге, 32 мешітті мәдени ағарту үйіне айналдырды. Кейбір аудандарда барлық мешіттерді жойып жіберді: Мысалы, Түркістан ауданында революцияға дейін (1917 ж. дейін) 98 мешіт жұмыс істеген болса, 43 мешіт, Сайрам ауданында 143 мешіт болған болса, соғыстан кейін 33 мешіт ғана қалды» (РФ МА, Р-6991: 9).

Соғыс басталысымен дінге көзқарас өзгерді. Оның себебі, діни ұйымдардың барлық бағыттарын соғысқа жұмылдыру және діни ұйымдардың қолдауын табуда жатқан еді. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Қазақстанда ешқандай рұқсатсыз барлық аудандарда мешіттер қайта ашыла бастады. Мәселен, «Түркістан ауданында – 11, Сайрам ауданында - 9, Шымкентте – 8 мешіт рұқсатсыз жұмыс істеді (РФ МА, Р-6991: 2). Дегенмен, 1943 жылы Кеңес өкіметінің дін саясаты өзгергеніне қарамастан, заңнамалық-күқықтық база өзгерген жоқ. 1936 жылы 5 желтоқсанда қабылданған КСРО Конституциясы мен 1929 жылы 8 сәуірде қабылданған РКФСР БОАК және ХКК қабылдаған «Діни ұйымдар туралы» Қаулы заң базасын құрады. (Бөдеев, Сактаганова, 2018: 56)

Соғыстан кейін дінмен күрес қайта қолға алынды. «1946 жылдан 1948 жылға дейін Қазақстанда 68-ге жуық мешіт қайта жабылды» (РФ МА, Р-6991, 2).

КСРО Министрлер кеңесіне бағынышты Қазақстан бойынша Діни салттар ісі бойынша өкілінің 1948 жылғы 4 кварталдағы есебі бойынша Қазақстанда бар болғаны 22 тіркелген мешіт жұмыс істеді (РФ МА, Р-6991, 7). Бұл көрсеткіш күн санап қысқара берді. Қалалық және ауылдық жерлерден халықтың мешіт ашу туралы көптеген өтініштері қанағаттандырылмады. Нәтижесінде, 1950 жылы 20 тіркелген мешіт жұмыс істеді, олардың 16 қалалық жерлерде, ал 4 ауылдық жерлерде (РФ МА, Р-6991: 289) болып қысқарды.

Қазақстандағы кез келген мешітке жөндеу жұмыстарын өз бетінше жүргізуге қатаң тиым салынды. Жөндеу жұмыстары тек Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары рухани басқармасының рұқсаты негізінде жүргізілуі керек болды. «Әрбір мешітте жергілікті кеңес уәкілетті өкілінің тіркеу туралы анықтамасы, Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары рухани басқармасының берген куәлігі бар молдалар жұмыс атқаруы керек болды. Молдалардан басқа әрбір мешітте муезиндер қызмет атқарды (РФ МА, Р-6991: 7).

Соғыстан кейінгі жылдары «тіркелген молдалардың айлық жалақысы 500 рубль, молда көмекшілерінің айлығы 400 рубль көлемінде белгіленді және олар сенім білдіретін халықтан мешітке түскен қаржы есебінен төленді, сонымен қатар молдалар өздері тіркелген мешіттен тыс жерде уағыз жасауға, басқа да діни рәсімдермен айналысуға тиым салынды» (РФ МА, Р-6991: 217). Соғыстан кейінгі кезеңде Қазақстанда дінмен күрес 30-шы жылдардағыдай діни ұйымдар мен дінбасыларды қатаң қуғындаумен жалғаспағанымен, халықты діни түсінігі мен дәстүрінен ажырату саясаты негізінде жүзеге асырылды деп тұжырымдауға болады.

Кеңестік дінмен күрес саясатының нысаны ретінде сопылық жерасты мешіттері мен киелі жерлер. Діни сенім қиын кезеңде бейресми негізде исламдық сопылық бауырластық кеңестік идеологияға жат ағым, секта ретінде танылып қатаң қудалауға ұшырады. Дінге қарсы науқаннан аман қалу үшін сопылық қауымдастықтар шайхана және жерасты мешіттері кейпінде дәстүрді сақтап қалуға тырысты (Броуксап, 1987: 288). Беннигсен, мұндай жерасты мешіттері мен алаңдарды сопылық бауырластықтар басқарды деп есептейді (Беннигсен, 1988: 776). Сонымен қатар, сопылық бауырластықтар ресми ислам институтының өкілі ретінде әрекет етіп, жекелеген медреселер желісін қолдады және мындаған қасиетті жерлердің қасында орналасқан «кұлшылық орындарын» (сопы шайхтарының қабірлері) астыртын басқарып отырды деп жазады. Бұл туралы Тасар (Тасар, 2018: 260) 1943-1944 жылдар аралығында Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Сталиндік биліктің исламға қатысты қатаң бақылауды жеңілдетуі исламдық әрекеттердің артуына мүмкіндік берді. Мейірімді діни саясат негізінде, жерасты мешіттерінің саны көбейді деген тұжырым жасайды.

Сопылық бауырластықтар Ислам дінін сақтаудың бір жолы ретінде жерасты мешіттерін қамтамасыз етіп отырды. Дегенмен, қатаң режим саясаты тұсында мұндай жерасты мешіттерінің қай жерде және қаншасы жұмыс істегенін білуіміз қиын.

Әрбір мешіт, қасиетті жер, жерасты мешіті Қазақстан мұсылмандарының ынтымағы мен бірлігін нығайтуға, адамдарды өзара жақындастыруға, сонымен қатар, дәстүрлі исламдық түсінікті сақтауда айрықша рөл атқарғандығын мойындауымыз қажет. Дегенмен, Кеңес үкіметі киелі жерлерді жоюды мақсат етіп, әулиелердің бейіттері, молаларын бұзуға тырысты. Өйткені, белгілі шайхтардың бейіттері, кесенелері дәстүрлі ислам дінін үйрету мен уағыздау орны екендігін жақсы түсінді. Мұның астарында киелі жерлерді жою арқылы халықтың дәстүрлі діни түсінігін жою себебі жатқандығын аңғаруымыз керек. Алайда, мұсылмандардың мұндай мазарларға баруы кеңестік сойқан саясаттың шабуылынан қорғану үшін екендігі анық. Террор мен репрессия жағдайында әбден тозығы жеткен кесенелер мен бейіттер оларды тексерушілердің назарын аудармайтын еді. «Киелі жерлер мен бейіт басына мұсылмандар тек өздерінің қауіпсіздігі үшін емес, сонымен қатар, рухани қажеттіліктерін толықтыру үшін баратын болды» (Беннигсен, 1988: 776).

Бұл туралы архив құжаттарындағы «Қазіргі уақытта Қазақ ССР-де бірнеше архитектура ескерткіші бар. Олар: «Арслан баб», «Абдул Азиз баб», «Исхан баб», «Ибрагим ата», «Қожа Ахмет Ясауи», «Айша бибі», «Бабажан хатун», «Қарахан» және т.б. Бұл ескерткіштер сенушілер (мұсылмандар) үшін киелі жерлер саналады және осы жерлерге көптеп барылады. Олар мұнда келіп жерге отырып, діни Құран өлеңдерін (аяттарын И.М) оқиды, қарауылға ақша қалдырады,

егер қарауыл болмаса сол жерлерде жасалған қазандарға салып кетеді. Жоғарыда аталған жерлерден басқа да көптеген жанама тізімдегі жерлер бар. Олардың басында мазар немесе басқа белгі боларлық ештеңе қалмаған. Кейбірінің тек атауы ғана сақталған» (РФ МА, Р-6991: 18) деген мәліметтерден анық көруге болады.

Меккеге жасалатын қажылыққа тиым салынғаннан кейін мұндай киелі жерлер қажылық сапарды алмастырудың жолы еді. Сондай-ақ, Беннигсен, кесенелер мен мазарлар басына мұсылмандар діни дәстүрлерді орындау, зікір ету мен құлшылық жасау үшін келді деп тұжырымдайды. Шын мәнінде, киелі жерлерге халық өзінің діни сенімін нығайтып, жүректеріне тыныштық беретін рухани күш алу үшін барды (Беннигсен, 1983: 83). Бір сөзбен айтқанда, киелі жерлер рухани және исламдық сенімнің орталығы қызметін атқарды.

Сондықтан, мұсылмандар ислам дініне деген сенімдерін сақтай отырып, кесенелер мен мешіттерді ресторан немесе музей жағдайына келтіруге өздерінің қарсылықтарын білдірді (Беннигсен, 1983: 83). Бұл имамдардың киелі жерлер мен кесенелерге зиярат жасауға халықты тарта отырып, сопылық құралдар арқылы олардың ішкі дүниесіне әсер етуге талпынғандығын білдіреді. Осылайша, халықтың діни және рухани сенімдеріндегі ерекшеліктер негізінде қуғын-сүргінге қарамастан дәстүрлі исламды сақтап, қатарларын көбейте алды.

Киелі жерлерге зиярат жасау діни және сопылық ғұрыптарының бірі және мұндай дәстүр Орта Азияда бүгінгі күнге дейін сақталып отыр. Тасар (Tasar, 2018: 257) кеңестік діни қуғындау саясаты исламдық рәсімдерді орындауға кері әсер етіп қойғандығына қарамастан, керісінше сопылық бауырластықтар арасында жетілудің орын алғаны байқалғандығын жазады. КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Діни культтер ісі кеңесінің төрағасы Полянскийге арнайы өкілдің (КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Діни культтер ісі кеңесі қызметкерінің) Қазақ және Қырғыз ССР-не жасаған іс-сапары бойынша 1951 жыл 9 маусымдағы есеп беру баяндамасында «... мазарлар мен «киелі жерлерге» зиярат ету айрықша маңызды орында. Бір ғана Оңтүстік Қазақстан облысында олардың саны 60-тан асып кетеді (РФ МА, Р-6991: 21) деп жазады. Сонымен қатар, «Шымкент қаласында Баба дервиштің құлап қалған мазары қайта қалпына келтірілген және оған зиярат етушілер көбейген. Мазарда Рустем Хоста шейх өмір сүреді. Мазарды қалпына келтіруге тіркелген мешіт басқармасы ешқандай қатысымыз жоқ деп отыр» (Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві (РФ МА). Р-6991-к., 3-т., 350-іс, 260-п.) деген мәлімет бар. Келтірілген мәлімет бойынша киелі жерлер қатарына жататын жерлерді халық өз күшімен қайта қалпына келтіріп, сопылық бауырластықтардың дінмен күреске қарсы жасаған әрекеттері көрініс табады.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңындағы «Қылу» жерасты мешітінің кеңестік кезеңде жабылуы. Қожа Ахмет Ясауи өмір сүрген XII ғасыр тұсында сопылық ілім қарапайым халық қана емес ірі дін өкілдері мен билеуші топ өкілдері де мойындап, ислам діні түркі халықтары арасында таралуы мен орнығуына үлкен әсер етті. Ал, йассауи сопылық дәстүрінің қасиетті белгісі саналатын ортағасырға тиесілі «Қылу» жерасты мешіті кешен ретінде әлі күнге дейін ерекше рухани тәрбиелік мәнге ие.

«1868 жылы Түркістанда Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңында 20 үлкен мешіт және 100 отбасы (немесе бірлестік И.М) (Қожа Ахмет Ясауидің жолын ұстанатын) жұмыс істесе, 1912 жылы Түркістан қаласындағы мешіттер саны 40 артып, Қожа Ахмет Ясауидің жолын ұстанушылар 100 отбасыдан бірнеше есе кеміп кетті. Ал, олар Қожа Ахмет Ясауидің идеяларын тарататын «Кәландарларға» (Каляндаристы – архив құжатында осылай берілген) айналды» (РФ МА, Р-6991: 129) деген мәліметтер архив құжаттарында кездеседі.

М.Тұяқбаев «Түркістан сырлары» кітабында түрлі деңгейде «Қылу» мешіттерінің міндетін атқарған «Кіші Қылу», «Құмшық ата», «Шілдехана», Шәмет Ишан мешіті, «Имам Марғузи» мешіті құрылыстарының қалдығы осы күнге дейін сақталғандығын, соңғы жылдары «Құмшық ата», «Шілдехана», Шәмет Ишан мешіті, «Имам Марғузи» мешіттері қайта қалпына келтіргендігін, «Кіші Қылу», «Үлкен Қылу» сияқты тарихи орындардың 1942 жылы бұзылып, кірпіштері Түркістан қаласындағы май зауытын салуға жұмсалғандығын жазады (Тұяқбаев, 2000: 42). Дегенмен, қылышынан қан тамып тұрған кеңестік кезеңде «Қылу» жерасты мешіті сопылар тарапынан қайта қалпына келтіріліп, жұмыс жасағандығы туралы деректер ғылыми әдебиеттерде кездеспейді. Қазақ ССР Министрлер кеңесі жанындағы Діни салттар ісі уәкілеттігінің аға

инспекторы П. Галихайдаровтың 1948 жыл 20 қыркүйектегі баянжазбасында «Қылует» жерасты мешіті 1932-1933 жылдары бұзылды (РФ МА, Р-6991: 132) деген дерек келтіріледі. Бұл «Қылует» жерасты мешітінің кеңестік кезеңдегі алғашқы рет бұзылуы болды.

«Қылует» мешітін екінші рет жабу туралы мәселе 1947 жылы қайта көтеріле бастады. КСРО Министрлер кеңесіне бағынышты Қазақстан бойынша Діни салттар ісі өкілінің (Н. Сабитов) 1947 жылғы 2 кварталдағы есебіндегі «Түркістан қаласындағы «Қылует-ханаға» (Қожа Ахмет Ясауидің оңаша қалатын орны) қожалар жиналатындығы және «зікір» (құдайға құлшылық ету) салатындығы, бұл туралы Кеңеске (Қазақстан бойынша Діни культтер ісі бойынша өкілі) және Рухани басқармаға (Орта Азия және Қазақстан мұсылмандарының рухани басқармасы) олардың көзқарасын білу үшін жолданды» (РФ МА, Р-6991: 201), - деген мәліметтерден «Қылует» мешіті мен осы жерде жасалатын мұсылмандық-сопылық рәсімдерді тоқтату шаралары басталады.

КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Діни салттар ісі кеңесінің төрағасы Полянскийге Қазақстан бойынша Діни салттар ісі бойынша өкілінің 1947 жыл 13 қыркүйекте жазған құпия хатында «Түркістан қаласындағы (Оңтүстік Қазақстан облысы) дінге сенушілер Қожа Ахмет Ясауи мешітінен 150-200 метр аралығында орналасқан мешітте құдайға құлшылық жасайды. Мешіттің жанында (20 метр аралығында), құдайға құлшылық жасайтын жерде Қожа Ахмет Ясауидің «Қылует хана» (оңашалану орны) деп аталатын тереңдігі 1,5 метрлік шұқыр бар. Қазіргі кезде жергілікті молда С. Фахрутдиновтың бастамасымен «Қылует-хана» шұқырының үстіне кішігірім құрылыс ғимараты салынған. Осы жерде әр жұмада қажылар жиналып, «зікір» салады. Ал, «зікір» мұсылмандарда құдайға құлшылық етудің ажырамас бөлшегі емес екендігі белгілі (Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары басқармасының шешімі осылай болған И.М). Мұндай рәсімді өткізудің мақсаты Қожа Ахмет Ясауи атымен қожалардың шығарып алғаны. Осы жағдайға әкімшілік тәртіпте тыйым салу үшін Сіздің тапсырмаңызды күтеміз» (РФ МА, Р-6991: 76), - деп жазады.

КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Діни культтер ісі кеңесінің төрағасы Полянскийге және Қазақ ССР Діни салттар ісі уәкілетті өкілі Н.Сабитовке Қазақ ССР Министрлер кеңесі жанындағы Діни салттар ісі уәкілеттісінің аға инспекторының 1948 жыл 20 қыркүйектегі баянжазбасында (1 және 2 суреттер) «Үлкен Қылует» жерасты мешітінің жағдайы былай сипатталады: «Оңтүстік Қазақстан облысында мазарларды киелі санау анық көрінеді. Мұндай жерлер бұл облыста көп сақталған. Түркістан қаласындағы белгілі Қожа Ахмет Ясауи қабірі маңында (150-200 метр аралығында) молдалар тарапынан реставрация жасалған Хилват-Магара (қазіргі «Үлкен Қылует» жерасты мешіті И.М.) орналасқан. Реставрация жасалған деп жазып отырғаным, жергілікті рухани басқарма айтуынша, бұрынғы бұзылған «Хилват-Магара» дәл осы жерде орналасқан. Бұрынғы Хилват-Магара күмбез тәрізді ғимарат болған. Оның ішкі қабырғаларының бірінде кішкене бөлмеге алып баратын есік болған. Осы бөлменің еденінде жерасты бөлмесіне алып баратын тесік бар. Бұл жер, рухани басқарманың сенімінше, Ахмет Ясауи 63 жастан кейінгі өмірін осында өткізген орын. Бұл магараға революцияға дейін ешкімді кіргізбеген. Дегенмен, оқшауланудың, Қылуетке түсудің тәртібі жеті күннен қырық күнге дейін екендігі жақсы сақталған. Мұндай өз еркімен азап шегу, рухани басқарма айтуынша, барлық күнадан тазартып, Ахмет Ясауи магарасының маңыздылығын арттыра түседі. Түркістан қаласында мешіттер жабылғаннан (1932-1933 жж.) кейін Қылует ғимараты бұзылып, кірпіштері тасылып әкетілді және магара топырақпен көмілді. Ал, қазіргі уақытта молдалар мешіт ашылғаннан кейін мешіт ауласында 10x7 м көлеміндегі екі бөлмеден тұратын жартылай жерасты ғимаратын салып алды. Олардың бірін (алдыңғысын) Қылует деп атайды, ал екінші (ішкі бөлмесі) бөлмесінде жерасты бөлмесін жасап, оны магара деп атайды. Молдалардың өздері Қылует ғимараты бұзылғаннан кейін құландылардың астында қалған магараның нақ өзі деп айтады. Дегенмен, олар Қылует пен Магараны 1945-1946 жылы салынған қалалық мешіттің ауласында қайта қалпына келтірген. Қалай болғанда да, мұсылман молдалар мешітке келуші зияратшыларды көбейту үшін «Қылует-Магараны» қайта салған. Қазіргі уақытта Қылует-Магара әрқашан құлыппен жабылған күйде тұрады. Оның кілті сол жерде өмір сүретін Айтпай пірадарда. Мешіт имамы Диханбаев Ибрагим «Қылует-Магараны» келіп көрушілер көп болады ма? деген сұрағыма «өте аз» деп жауап берді. Бірақ, жабық тұрған Қылует-Магараны ашып көрсеткен Айтпай пірадар

имам жоқ кезде зиярат етушілер, әсіресе, қыс мезгілінде Өзбекстан, Қырғызстан сынды елдерден көп болатындығын айтты (РФ МА, Р-6991: 132).

КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Діни салттар ісі кеңесінің төрағасы Полянскийге Қазақ және Қырғыз ССР-не арнайы іс-сапарға жіберілген арнайы өкілдің (КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Діни культтер ісі кеңесі қызметкерінің) 1951 жыл 9 маусымдағы құпия грифімен сақталған есеп беру баяндамасында «Қожа Ахмет Ясауи мешіті жанында жерді қазып жасаған «қылу» бар, мұнда сенушілер өз қалауларымен белгілі бір мерзім Құран оқу үшін оңаша қалады. Бұрынғырақ бұл жерастында Ахмет Ясауи өмір сүрген. Бұл мазар Архитектура басқармасы қарауында. Ахмет Ясауи қабіріне әлі күнге дейін тек Түркістан мен оның маңындағы аудандардан зиярат етушілер ғана емес, Өзбекстаннан да келушілер бар. Осы зиярат етушілерден мазар қызметкерлеріне маңызды көлемде кіріс түсіретіндігі көрінді» (РФ МА, Р-6991: 282) деген мәлімет келтіреді. Яғни, 1945-1946 жылдары қайта қалпына келтірілген «Үлкен Қылу» жерасты мешіті 1955 жылға дейін құпия жағдайда жұмыс істеп, оған келушілердің саны арта түсті.

Міне, осы есеп беру баяндамасында арнайы өкіл «... тіркелген діни қауымдастықтардан басқа, мазарлар маңын (киелі жерлер) қатаң бақылауға алу керек» (Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві (РФ МА). Р-6991-к., 3-т., 350-іс, 283-п.) деген ұсыныс білдіреді. Дегенмен, бұл ұсыныс бойынша «Қылу» жерасты мешітін жабу туралы мәселе ары қарай қолға алынбай қалғанымен, діни салттар бойынша жергілікті жауапты өкілдер назарынан бір сәтте қараусыз қалған жоқ.

Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша діни қозғалыстардың жағдайы мен дін қызметкерлері іс-әрекеті туралы 1953 жыл екінші кварталдағы Оңтүстік Қазақстан ОблАтКом Діни салт істері бойынша кеңесі уәкілі А.Поспеловтың құпия ақпараттық есебінде «Қылу» мешітін жабу мәселесі қайта көтеріледі. Аталған есепте «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңындағы мешітті («Үлкен Қылу» жерасты мешітін И.М.) Борисовка елді мекеніне немесе алыстау аймаққа көшіру дінге сенушілердің мазарға көптеп келуін азайтып, зиярат дәстүрі маңызының жойылуына алып келер еді» (РФ МА, Р-6991: 21) деген ұсыныс айтылады.

Бұл ұсыныс аталған мешітті жабу туралы өтініш ретінде тиісті жерлерге жіберіледі. Дегенмен, «Қылу» мешіті имамдары арасында аталған мешітті көшіру мәселесіндегі көзқарас екіге бөлініп, қарсы болғандар да көптеп кездесті. Алайда, қарсылықтарға қарамастан 1955 жылы Түркістан қаласындағы жұмыс істеп тұрған «Қылу» мешітін көшіру үшін Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен 4 км жерден жер бөлініп, сол кездегі мемлекеттік тіркеудегі бір ғана мешіт сол жерге көшірілді (РФ МА, Р-6991: 41).

«Қылу» мешітін көшірудің мақсаты Қазақ ССР Министрлер кеңесі Діни салттар ісі бойынша кеңестің уәкіліті өкілі Б. Жумашевтың Оңтүстік Қазақстан ОблАтКом Діни салт істері бойынша кеңес уәкілі А. Поспеловқа 1955 жылы 2 шілдеде жазған құпия хатында анық көрініс табады: «Түркістан қаласындағы жұмыс істеп тұрған Қылу мешітін көшіру үшін Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен 4 км жерден жер бөлінді. Осы жағдайды ескере отырып, мына мәселелерді тереңнен зерттеп анықтауыңызды сұраймын: Жұмыс жасап тұрған «Қылу» мешіттің жұмысын тоқтатқаннан кейін 4 км жердегі салынып жатқан жаңа мешітке ескі мешіттің материалдарын құрылыс материалдары ретінде пайдалануға және діни қауымдастық өкілдері мешітті ауыстыруға жай ғана келісім бере салады ма? Өзіңіз білесіз, "Қылу" жай ғана құрылыс емес, ол жерастына қарай қазылған маңызды жер. Ал, дінге сенушілер «Қылу» мешітінің құрылысын емес, «Қылу» (жерасты бөлмесін) киелі санайды. Ораза айт, Құрбан айт мейрамынан кейін дінге сенушілер бұрыңғыдай Ахмет Ясауи мазарына зиярат етуін тоқтатпайды. Олардың мазарға зиярат етуін тоқтату үшін қандай шаралар қолдануға болатындығын анықтап көріңіз (РФ МА, Р-6991: 41). Нәтижесінде, түркі-ислам ата дәстүрі мен діни дүниетанымының орталығы болып келген мешіт кеңестік сүрқия саясаттың негізінде жабылды. Дегенмен, кеңестік қызыл науқан кезеңінде де Қазақстандағы жерасты мешіттері халық арасында сопылықтың кеңінен және табыспен таралуына, діни дәстүрдің сақталуына жағдай жасаған негізгі орталықтар ретінде өзіндік ықпалы болды дей аламыз.

Қорытынды. Бұл зерттеуде кеңестік кезеңде Қазақстандағы мешіттерді жабу және киелі жерлерді қирату арқылы исламға жасалған қарсы саясат пен ресми бақылау, қуғын-сүргінге

талдау жасалды. Халықтың ішіндегі ислам дінінің шын жанашырлары кеңестік билікке қарсы бейбіт қарсыласу жолымен мұсылмандық діни дәстүрін жасырын түрде киелі жерлер мен жерасты мешіттерінде, шайханаларда дінді таратумен ауқымды астыртын қозғалысты жүргізгендігі анықталды. Белгілі сопылық ілімді таратқан шайхтардың ізі қалған киелі жерлердегі ғимараттарды ерікті түрде халықтың күшімен қалпына келтірудің мысалы ретінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңындағы ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа қасиетті орын саналып келген «Қылует» жерасты мешітінің қилы тарихы негізінде танытуға талпыныс жасалды. Қарапайым халық үшін жерасты мешіттері, киелі жерлер дәстүрлі рухани орталықтарға айналды және кеңестік қатаң қысымға қарамастан ислам дінінің өмір сүруіне де, гүлденуіне де өзіндік септігін тигізді. Осылайша, халық мұсылмандық болмысы мен мәдениетінің өмір сүруін жалғастыра алды.

Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі қаржыландыратын «BR10164268 Қазақстандағы рухани жерасты мешіттерінің тарихы және «Қылует» жерасты мешітін музейлендіру» жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

Information about the authors:

M.S. Issayev – PhD, Senior lecturer, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yesevi. Kazakhstan, Turkistan; E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7188-7986>;

S.T. Shametov – Reseacher, Azret Sultan state historical and cultural museum. Kazakhstan, Turkistan. E-mail: shayan65@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7107-3993>;

R.T. Dzhapparova – International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yesevi. Kazakhstan, Turkistan; E-mail: jan-rau@mail.ru <https://orcid.org/0000-0003-4783-2384>.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

Абдрасилов Т., Нұрматов Ж., Қалдыбай Қ. Кеңестік кезеңдегі (1922-1991) сопылықтың режимге қарсылығын шолу. (An Examination Of Sufism’s Resistance Against The Regime In The Soviet Period (1922-1991). // Түрік мәдениеті және Қажы Бекташ Вели журналы. – 2021. – №98. – Б.65-76.

Ахмадуллин В.А. Политика советского государства по отношению мусульманской религии в 1917-1945 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2002. – 241 с.

Беннигсен А. КСРО-да суфизм: кеңестік деректер библиографиясы. (Sufism in the USSR: A Bibliography of Soviet Sources) // Орта Азиялық зерттеулер, 1983, – №2(4), – Б.81-107.

Беннигсен А. Кеңестік ислам әлеміндегі толқулар. (Unrest in the World of Soviet Islam). // Үшінші дүниежүзілік тоқсандық, – 1988. – №10(2), – Б.770-786.

Бөдеев К.Т., Сактаганова З.Г. Кеңес дәуіріндегі діни ұйымдардың құқықтық жағдайы (XX ғ. 40-шы жылдары. // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». – 2018. – №2(90). – Б. 56-61.

Бруксап М. Горбачевқа дейінгі Орта Азияда ислам. (Islam in Central Asia Since Gorbachev) // Азия істері, – 1987. – №18(3), – Б.283-293.

Декреты Советской власти. – Москва: Госполитиздат, – 1957. – Т.1. – 640 с.

Кеңестік Ресейде бүгінгі ислам діні (Islam today in the Soviet Union). Дайынд. Абдурахман әл-Шешни. – Мюнхен: Библос, 1963. – 347 б.

Келлер Ш. Кеңестік Орта Азияда ислам, 1917-1930: кеңестік саясат және бақылау үшін күрес. (Islam in Soviet Central Asia, 1917–1930: Soviet Policy and the Struggle for Control). // Орта Азиялық зерттеулер, 1992. – №11(1), – Б.25-50.

Кемпер М. Исламның шығу тегі мен таптық сипаты туралы кеңестік дискурс, 1923-1933. (The Soviet Discourse on the Origin and Class Character of Islam, 1923-1933). // Ислам әлемі. – 2009. – №49(1), – Б.1-48.

Кириченко М. Государство и церковь. К истории ленинского декрета // Наука и религия. – 1987. – №4. – С.28-38.

Колларз У. Кеңес Одағында дін (Religion in the Soviet Union). – Лондон: Нью-Йорк, 1961. – 518 б.

Мухтарова Г. Ислам в советском Казахстане (1917-1991 годы): дисс. ... канд. ист. наук. – Уральск, 1998. – 220 с.

Нұртазина Н.Д. Борьба с исламом. Религиозная политика Советской власти в Казахстане в 20-40-е годы XX века. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 36 с.

Нурғалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 224 с.

Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві (РФ МА). Р-5263-қ., 1-т., 32-іс, 69-72 п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 348-іс, 30-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 414-іс, 9-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 414-іс, 2-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 414-іс, 2-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 350-іс, 7-п.,

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 350-іс, 289-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 350-іс, 7-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 348-іс, 217-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 349-іс, 18-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 414-іс, 21-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 419-іс, 129-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 414-іс, 132-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 348-іс, 201-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 41-іс, 76-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 414-іс, 132-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 350-іс, 282-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 414-іс, 21-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 415-іс, 41-п.

Садықова А.М. Кеңес өкіметінің дін саласындағы саясаты (1918-1953 жж.). фил. докт. (PhD) дәрежесін алу үшін дайынд. дисс. – Алматы, 2015. – 201 б.

Тасар Е. Кеңестік кезеңдегі сопылық: Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Орталық Азияның қоғамдық-саяси ландшафтындағы киелі адамдар мен орындар. (Sufism on the Soviet stage: Holy people and Places in Central Asia's Socio-Political Landscape after World War II) / Орта Азияда сопылық. Ред. Девин Девис, Жо-Анн Гросс. – Boston: Brill. – 2018. – Б.256-283.

Тасмағамбетов А.С. Политика советской власти в Казахстане в отношении ислама в 1917-1940 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. – Уральск, 2007. – 281 с.

Тұяқбаев М. Түркістан сырлары. – Алматы: Атамұра, 2000. – 61 б.

Флетчер У. Орыс ортодоксальды жерасты шіркеулері. 1917-1970. (The Russian Orthodox Church underground. 1917-1970). – Лондон: Оксфорд университеті баспасы, 1971. – 324 б.

Фроуз П. Мен атеист және мұсылманмын: Ислам, коммунизм және идеологиялық бәсеке. (I am an Atheist and a Muslim: Islam, Communism and Ideological Competition // Мемлекет және дін журналы. – 2005. – №47(3), – Б.473-501.

Штриккер Г. Рубландағы дін: тарих пен қазіргі заман туралы. (Religion in Rubland: Darstellung und Daten zu Geschichte und Gegenwart). – Кельн, 1993. – 420 б.

Юнусова А.Б. Ислам в Башкортстане. - Уфа: Уфимский полиграфкомбинат, 1999. – 352 с.

REFERENCES:

Abdrasilov T., Nurmatov Zh., Kaldybay K. An Examination Of Sufism's Resistance Against The Regime In The Soviet Period (1922-1991). // Turk kulturu ve Hacı Bektas Veli arastirma dergisi. – 2021. – №98. – P.65-76.

Ahmadullin V.A. Politika sovetskogo gosudarstva po otnosheniyu musul'manskoj religii v 1917-1945 gg.: diss. ... kand. ist. nauk. – Moskva, 2002. – 241 s. [in Russian].

Bennigsen A. 'Sufism in the USSR: A Bibliography of Soviet Sources' // Central Asian Survey. – 1983, – №2(4), – P.81-107.

Bennigsen A. Unrest in the World of Soviet Islam // Third World Quarterly, – 1988. – №10(2), – P.770-786.

Bodeev K.T., Saktaganova Z.G. Kenes dauirindegi dini ujymdardyn quqyqtyq zhagdajy (XX g. 40-shy zhyldary. // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». – 2018. – №2(90). – B. 56-61 [in Kazakh].

Broxup M. Islam in Central Asia Since Gorbachev // Asian Affairs, 1987. – №18(3), – P.283-293.

- Dekrety Sovetskoj vlasti. – Moskva: Gospolitizdat, 1957. – T.1. – 640 s. [in Russian].
- Fletcher W. The Russian Orthodox Church underground. 1917-1970. – London: Oxford University Press, 1971. – 324 p.
- Froese P. I am an Atheist and a Muslim: Islam, Communism and Ideological Competition // Journal of Church and State. – 2005. – №47(3), – P.473-501.
- Keller Sh. Islam in Soviet Central Asia, 1917–1930: Soviet Policy and the Struggle for Control // Central Asian Survey, – 1992. – №11(1), – P.25-50.
- Kemper M. The Soviet Discourse on the Origin and Class Character of Islam, 1923-1933 // Die Welt des Islams. – 2009. – №49(1), – P.1-48.
- Kirichenko M. Gosudarstvo i cerkov'. K istorii leninskogo dekreta // Nauka i religiya. – 1987. – №4. – S.28-38 [in Russian].
- Kollarz W. Religion in the Soviet Union. – London: New York, 1961. – 518 p.
- Muhtarova G. Islam v sovetskom Kazahstane (1917-1991 gody): diss. ... kand. ist. nauk. – Ural'sk, 1998. – 220 s. [in Russian].
- Nurgaliev A.M. Ocherki po istorii islama v Kazahstane. – Almaty: Dajk-Press, 2005. – 224 s. [in Russian].
- Nurtazina N.D. Bor'ba s islamom. Religioznaya politika Sovetskoj vlasti v Kazahstane v 20-40-e gody XX veka. – Almaty: Qazaq universiteti, 2008. – 36 s. [in Russian].
- Resej Federacijasyrynyn memlekettik arhivi (RF MA). R-5263-q., 1-t., 32-is, 69-72 p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 348-is, 30-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 414-is, 9-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 414-is, 2-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 414-is, 2-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 350-is, 7-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 350-is, 289-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 350-is, 7-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 348-is, 217-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 414-is, 132-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 348-is, 201-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 41-is, 76-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 414-is, 132-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 350-is, 282-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 414-is, 21-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 415-is, 41-p.
- Sadykova A.M. Кеңес окиметининг дин саласындагы саясаты (1918-1953 жж.). fil. dokt. (PhD) darezhesin alu ushin dajynd. diss. – Almaty, 2015. – 201 b. [in Kazakh].
- Sovyet Rusya'da Вугьнкь İslamiyet `İslam today in the Soviet Union. Dajynd. Abdurahman əl-SHeshni. – Myunhen: Biblos, 1963. – 347 b. [in Turkish].
- Stricker G. Religion in Rubland: Darstellung und Daten zu Geschichte und Gegenwart. – Koln, 1993. – 420 p.
- Tasar E. Sufism on the Soviet stage: Holy people and Places in Central Asia's Socio-Political Landscape after World War II / Sufism in Central Asia. Ed. by Devin DeWeese, Jo-Ann Gross. – Boston: Brill, 2018. – P.256-283.
- Tasmagambetov A.S. Politika sovetskoj vlasti v Kazahstane v otnashenii islama v 1917-1940 gg.: diss. ... kand. ist. nauk. – Ural'sk, 2007. – 281 s. [in Russian].
- Tuyakbaev M. Turkistan syrlary. – Almaty: Atamura, 2000. – 61 b. [in Kazakh].
- Yunusova A.B. Islam v Bashkortstane. – Ufa: Ufimskij poligrafkombinat, 1999. – 352 s. [in Russian].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_249-252

FTAMP 03.23.55

СЫН-ШҚІР

Нәбижан Мұқаметханұлы. «Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі» кітабына /Ред.: ҚР ҰҒА академигі Х.М. Әбжанов, тарих ғылымдарының докторы А.И. Құдайбергенова. – Алматы: «Қазақ университеті», 2021. – 250 б.

К.Н. Балтабаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: kulgazira_777@mail.ru (Балтабаева)

Рецензия «Отандастар қоры» коммерциялық емес Акционерлік қоғамының «Қазақтардың Қазақстанмен шекаралас мемлекеттердің аумақтарын қоныстану тарихын зерделеу» жобасын іске асыру шеңберінде әзірленді.

Нәбижан Мұқаметханұлын Қазақстандағы, Қытайдағы, тіптен әлемдегі қазақ диаспорасына таныстырудың қажеті жоқ, тек ғылымға енді ғана келген, тарихқа жаңадан ден қойып жүрен жас зерттеушілер болмаса. Автор әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің педагогикалық қызметін атқара жүріп, Қазақстан Республикасының 30 жылдығына арнап жазған «Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі» атты іргелі монографиясын жариялады. Мұнда ескеретін жайт, бұл еңбек мемлекет қаржыландыратын қандай да бір міндеттелген ғылыми жоба аясында орындалған жұмыс емес, автор өзінің жүрек қалауымен көп жылғы зерттеуінің тұжырымдамасы іспеттес құнды дүние. Одан біз автордың кәсіби тарихшы, қытайтанушы және саясаттанушы ғалым екенін аңғарамыз.

Аталмыш монография бес тараудан құралған. Онда XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап XX ғасырдың екінші жартысына дейінгі аралықта, қазақ диаспорасының қалыптасуына ықпал еткен негізгі оқиғаларды халықаралық қатынастардағы күрделі өзгерістерге байланыстырып пайымдайды. Зеттеуші бұл тақырып аясындағы өзіне дейінгі ғалымдардың тарихнамасын барынша оқып саралай отырып оң бағасын берген (9-13 бб.). Қазақстандағы Қытай, Моңғолия және Ираннан келген тарихшы, лингвист шығыстанушы қандас (репатрианттардың) ғалымдардың ғылыми еңбектерінің құндылығын жоғары бағалайды. Ал дереккөздерге тоқталғанда, естелік жанрындағы дерек материалдары ретінде пайдалану барысында, оларды басқада тарихи жазба құжаттармен салыстырып қолданудың қажеттілігін нақты мысалдармен атап көрсетеді. Сондай-ақ «...мемуарлық еңбек жазушылардың тарихқа да, жас ұрпаққа да, өзіне де жауапкершілікпен қарап, көздері көрген, басынан кешкен шындықты ғана жазып қалдырғаны абзал болар еді» (15 б.), - деп ескертеді.

Монографияның «Қазақ халқының бөліну үдерісі» деп аталатын бірінші тарауында, халқымыздың бөліну үдерісінің - еліміздің тағдырын басқа мемлекеттер шешуімен байланыстырып түсіндіреді. Оның себептерін Орталық Азиядағы халықаралық қатынастардағы өзгерістер негізінде қарастырады. XVIII ғасырдың 30-жылдары қазақ қоғамының саяси өміріне Ресейдің отарлық саяси факторының қосылғанын (21 б.), ал 50-жылдары «Шығыс бүйірден Цин империясының қысқан жағдайының қалыптасқанын» (25 б.) атап көрсетіп, қазақ даласының екі империяның таласына түскенін түсіндіреді.

Жұмыстың «Қазақтардың Қытай мемлекеті құрамында қалуы» атты параграфында, қазақтардың Алтай, Тарбағатайдағы және Іледегі атажұртына қалай көшіп барғаны және Цин империясының құрамында қалай қалып қойғаны тарихи құжаттар негізінде талданып көрсетіледі.

Автор Ресей мен қытайлық Цин империясы кезіндегі екі елдің әлеуметтік даму деңгейіндегі айырмашылық мәселесіне талдау жасайды. «Ол кезде патшалық Ресейде капиталистік өндірістің дами бастауына байланысты, оларға шикізат көздері және одан өндірілген өнімдері саудалайтын нарық қажет болды. Сондықтан олар экспанциялық бағытта – Қазақстан, Орталық Азия, одан әрі Үнді мұхитына бет алды. Бұл мақсатын іске асыру үшін орыс үкіметі әскериленген қоғамдық күшті, яғни баукеспе казактарды алға салып пайдалану саясатын қолданды», - дейді.

Ал Цин империясы ертеректе Жоңғар хандығының бақылауында болған қазақ жерлеріне саяси бақылау орнатуды көздеді. Сондықтан олар қазақтардың шығыстағы атажұртына қайта көшіп баруын шектеу саясатын қолданды. Алайда екі ел арасында саяси және экономикалық сауда байланыстарының өрістеуіне байланысты қазақтар шығысқа қарай жылжып көшіп отырды. Тіпті Цин империясының шекара қарауылдарынан өтіп барып қоныстанды. Сонымен Ресей отарындағы қазақтар және Цин империясына тәуелді қазақтар құбылысы қалыптасты. Қытай мен Ресей өздерінің қазақ даласындағы мемлекеттік шекарасын анықтап алу керек болды.

1864 жылдың 7 қазан күні Қытай мен Ресей өкілдері Шәуешек қаласында «Қытай-Ресей батыс-солтүстік шекараны делимитациялау келісіміне» қол қойды. Аталмыш Құжат бойынша қазақ жерінің Қытайға тиген бөлігіндегі қазақтар жерімен бірге Қытайға, ал Ресейге тән болған өңірдегі қазақтар тұрған жерімен бірге Ресейдің құрамына енді.

Содан кейін қытайлық ресми құжаттарда жаңа түсініктер қолданысқа енді: «Ресей қазақтары», «Ресейге қараған қазақтар» және «Қытай қазақтары», «Қытайға қараған қазақтар» деген жаңа қоғамдық құбылыс (феномен) қалыптасты. Цин империясы провинцияларды әскери-әкімшілік жүйемен басқарған. Іле және Тарбағатай өңірлерінің қазақтары Іле генерал-губернаторының басқаруына қарады, ал Алтай өңірі қазақтарды Улиастай генерал-губернаторының Қобдадағы уәзіріне басқартады. Алайда қазақтардың дәстүрлі қоғамдық басқару формасы сақталды. «Ақалақшы (Болыс), Мыңбасы, Үкіртай, Гун, Тайжи деген сияқты көптеген тең дәрежелі мансап титулдарын тағайындап, солар арқылы қазақтарға үстемдік жүргізді» (36 б.).

«Шет елдегі қазақтардың өмір сүрген қоғамдық ортасы» деп аталған екінші тарауында, қазақтардың Қытай Республикасы (1912–1949 жж.) кезіндегі қоғамдық жағдайы мен тіршілік тәсілдерін ашып көрсетеді. Содан кейін 1949 жылдан бергі Қытай Халық Республикасындағы қоғамдық өзгерістерді және олардың соңғы 70 жыл ішінде қазақ қауымдарының тағдыр-талайы, мәдениетіндегі дамуы мен тоқырауы тарихи тұрғыдан пайымдалады.

Қытайдағы қазақтардың жан санының өсуіне Қазақстаннан барған босқындардың үлкен ықпалы болғаны да пайымдалады: 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің қатысушылары және олардың отбасы мүшелері; Кеңес үкіметіндегі 1920–30 жылдардағы саяси жағдай, аштық пен саяси қуғын-сүргіннен бойтасалағандар қосылды. Бұл босқындардың келуімен Қытайдағы қазақ қауымының саны артып қана қоймай, олардың сапасы да өзгерді, - дейді. Соның нәтижесінде Қытайда тұрып жатқан қазақтар екі түрлі топтан құралады: басым көп бөлігі – кезінде шекара делимитациялаудан бұрын атажұртында барып орныққандар, яғни өздерін байырғы атажұртында отырмыз деп санайтындар; екінші топты құрайтындар - Кеңес Одағы кезінде түрлі себептермен ауып барғандар.

Автор архив құжаттарына сүйене отырып, Қытайдағы қазақтардың өмір сүрген қоғамдық ортасын тұжырымдап сипаттайды. Сондай-ақ Моңғолия жеріндегі қазақтар - XIX ғасырдың соңғы жартысында Қытайдың Алтай аймағынан көшіп барған Абақ-керей тайпалары және XX ғасырдың басында Шығыс Қазақстанның Марқакөл мен Зайсан аудандарынан босып барған Наймандардан қауымдасқан. Олардың Моңғол мемлекет құрамына қабылдану барысы ұзаққа созылғанын пайымдайды. Екінші тараудың екі параграфы Моңғолиядағы қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық ортасы және әлеуметтік дамуына арналған (40 б.). Оларды қазақтардан шыққан бір гун мен 15 үкірдай басқарды. Моңғолиядағы қазақтардың жайылымдық жерлерінің кеңдігі мен өміршең рухы олардың моңғол далаларында сақталып қалуы мен дамуына негіз болды. Ал Моңғол мемлекетінің дербестігі ондағы қазақтардың азаматтық алуына және әлеуметтік саяси істерге қатысуына алғышарт әзірледі деп тұжырымдайды автор.

Н. Мұқаметханұлы Қытайдағы қазақ босқындарының күрделі мәселелеріне ерекше мән беріп, оларға «Қазақтардың алыс шетелдерге босып кетуі» деген жеке параграф арнайды.

Автор Алтай аймағы қазақтарының ішкі көшіп-қонуының негізгі бес себептерін анықтайды, яғни олардың шығысқа үдере көшуі және Шэн Шицай губернаторының зұлымдық саясатының салдары, оның Кеңес Одағының қолдауымен жүргізген тағылық саясаты екенін талдап көрсетеді. 1940-шы жылдары Қытайдағы қазақ қауымының саны азайды, өйткені саяси өзгерістерге байланысты және Шыңжандағы қозғалыстарға орай қазақтардың елден шеттеп, тіпті шөл басып, тау асып алыс шетелдерге босып кеткен-ді.

Қытайдың оңтүстік батысынан Кашмирге өтіп барған босқын қазақтарды, 1953 жылы Түркия Республикасы қабылдайды. Автор Түркияның бауырлас халықтың тағдырына көрсеткен көмегін жоғары бағалайды. Түркия елі 3000-ға жуық қазақ босқындарды қабылдаған еді, олардың жан саны өсіп ХХ ғасырдың 80-ші жылдары 11 690 адамға жетті (60, 62 бб.). Қазақтар жаңа ортада еркіндікке қол жеткізе отырып өздерінің құқықтық және әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартты. Олардың біршамасы Еуропаға еңбек миграциясы ретінде қоныс аударып Франция, Германия, Ұлыбритания, Норвегия және т.б. елдерде тұрақтады. Еуропадағы қазақтардың жалпы санын, Қазақстан, Қытай, Моңғолия, Иран, Ауғанстаннан барған қазақтарды қосқанда жалпы саны 10 000 адам шамасында деп есептейді. «Бірақ заман өте келе олардың ұрпақтары қазақы болмысынан, ұлттық сана-сезімінен, ұлттық құндылықтардан айырылып бара жатқанын жасыра алмаймыз және ол үдерісті тоқтата да алмаймыз» деп үлкен өкінішпен тұжырым жасайды (63 б.).

III-тарау «Қазақ халқының ортақ ұлттық санасы» деп аталған, бұл бөлімде маңызды пәнаралық мәселелер қамтылған: «Қазақ халқында ұлттық ішкі бірліктің сақталуы», «Қазақы сананың әлеуметтік және рухани әлеуеті», «Қазақтардың ұлттық бауырмалдығы және мәдени байланыстары», «Қазақтардың саяси жатсынуы және этникалық танымы» деген тақырыптарды терең тарқатып сипаттайды.

IV-тарау «Тәуелсіздік және қазақ халқының жаңаша тұтастану үдерісі» деп аталады. Мұнда зерттеуші Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің арқасында қазақ халқының жаңа форматтағы біртұтастану үдерісін пайымдайды. Автордың пайымы бойынша, Қазақстандағы ұлттық бірегейлену үдерісінің дамуы – әлемнің төрт бұрышында жүрген қазақтарда ортақ ұлттық санасының болуына байланысты өрістеген. Шетелдерде өмір сүріп жатқан этникалық қазақтар, «бөтен» саяси мәдениеттің ықпалында ұшыраса да, олардағы қазақы сана-сезім оларды тарихи отаны - Қазақстанға «жұмсақ» оралуына ықпал етеді.

ХХ ғасырда қазақ халқы негізінен социалистік жүйедегі қоғамда өмір сүрді. Оларды мемлекеттік әкімшілік шекаралар бөліп тұрғанына қарамастан, қоғамдық-гуманитарлық ортадағы уақыт пен кеңістіктегі өздеріне ғана тән қасиеттерін сақтап қалды. Қытай, Моңғолия мен Қазақстан қазақтарының арасындағы халықтық коммуникация жалпы ұлттық сана-сезім мен құндылықтар талғамын сақтауға ықпал етті. Сондықтан да тәуелсіздік жағдайында шетелдердегі қазақтар Отанға оралып, жаңа тарихи дәуірде тұтастануға ойысты деп санайды автор. Сондай-ақ ол бүкіл ұлт болып, ел болып біртұтастанғанда ғана Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін қамтамасыз етеді деп тұжырымдайды.

Автор осы көзқарасын дәйектей түсу үшін монографиясының V тарауын «Қандастар және Мәңгілік ел болу» тақырыбына арнапты. Өте орынды. Бұл тарауда қандастардың (репатрианттардың) елдің әлеуметтік-экономикалық және рухани жаңғыруындағы атқарып отырған қызметін нақты мысалдармен айқын көрсеткен. Еліміздің демографиялық әлеуетінің артуына, бизнес кәсіпкерліктің дамуына, мемлекеттік тілдің қолданыс аясының кеңеюіне, отандық ғылым, білім беру саласы мен медицина-денсаулық қорғау істеріне қосқан қомақты үлестері нанымды пайымдаған.

Ғалым осы бір монографиясын жазарда жалпыәлемдік зерттеу әдістерін органикалық түрде қолданған: жүйелі талдау, синтез, дедукция, индукция статистикалық салыстыру және тарихи культурология т.б. Салыстырмалы-сәйкестік және мәселелік-хронологиялық әдістер хронологиясы аясында, алайда ол түрлі өңірлер, елдер мен жағдаяттағы тарихи құбылыстардың жалпылығы мен даралығын анықтауға мүмкіндік берген. Біз бұл жерде тек тарихи ілімнің кеңеюін ғана емес, сонымен бірге жаңа әдістемелік тәсілдерді көріп отырмыз, – қазақ халқының

тарихындағы тағдыршешті мәселелерді көтеру арқылы оның егемен Қазақстан тұрғысынан біртұтастығы мен бірегейлік заңдылығы ашылған.

Пәнаралық зерттеу нәтижесін автор «Қорытынды» бөлімінде егжей-тегжейлі пайымдаған. Монографияда «Пайдаланылған деректер тізімі», «Белгілер мен қысқартулар тізімі» берілген. Аңдатпа ағылшын және орыс тілдерінде, мазмұны – үш тілде жазылған.

Автор өзінің монографиясына эпиграф ретінде ұлы Абай Құнанбаевтың сөздерін берген:

«Бірінді қазақ бірін дос,

Көрмесен істің бәрі бос».

Шындығында, Абай өсиеті бүгінгі әрқайсымызға, бүкіл қазақ әлеміне арналған ғой. Өсиетті орындау біздің парызымыз!

Оқырмандардың назарына ұсынып отырған Н. Мұқаметханұлының монографиясында қазақ халқының бірлігі, ұлттық біртұтастығы мен бірегейлену үдерісі сынды аса маңызды тақырыптар зерделенген. Еңбектің ғылыми құндылығы, практикалық маңызы да осында деп санаймыз. Еліміздің мызғымас іргетасы да ұлттық бірлікте.

Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылдың 6 наурызында № 280 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2020–2030 жылдарға арналған сыртқы саясаты Тұжырымдамасының адам құқығы, гуманитарлық дипломатия саласында «шетелдегі қазақ қауымы шоғырлы тұратын жерлерде қазақ тілі мен мәдениетін дамытуға, олардың тарихи отанымен байланысын, соның ішінде Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы және «Отандастар» Қоры арқылы қолдау» атап көрсетілген. Сондықтан мемлекетіміздің шетелдердегі этникалық қазақтармен байланысы дами түседі, дәстүрге айналған қандастардың көші-қоны жаңа Қазақстан жағдайында өз жалғасын табады деп сенеміз.

Information about the authors:

K.N. Baltabayeva – Al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty. E-mail: kulgazira_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6641-5802>.

МАЗМҰНЫ

Абдулина А.Т. ҚАЗАҚСТАННЫҢ НЕГІЗГІ ЭТНОС ӨКІЛДЕРІНІҢ ТІЛДЕРІ МЕН МӘДЕНИЕТТЕРІ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМНІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МОДЕЛІ ПРИЗМАСЫ АРҚЫЛЫ.....	4
Әділбаева А.С., Жақыпова Т.У. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (XX ғ. 20-30 жж.).....	18
Акымбек Е.Ш., Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А. МОҢҒОЛ ДӘУІРІНЕ ДЕЙІНГІ ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БУДДИЗМ ТАРИХЫНЫҢ ЕКІ КЕЗЕҢІ ХАҚЫНДА.....	32
Алдажұманов Қ.С., Қыпшақбаев Қ.З. ҚАЗАҚСТАННЫҢ АДАМ ЖӘНЕ МАТЕРИАЛДЫҚ РЕСУРСТАРЫН КСРО-НЫ ҚОРҒАУҒА ЖҰМЫЛДЫРУ.....	48
Бекназаров Р.А., Кушкарлова Г.К., Бақтығали Ж.Б. АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ПОЛЯКТАРДЫҢ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҮШЫРАУ ТАРИХЫ.....	65
Жұмағалиев Д.А., Арынова З.Қ. ОТАНДЫҚ ТАРИХШЫЛАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АСА МАҢЫЗДЫ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАРДЫ ҚАБЫЛДАУЫ МЕН БАҒАЛАУЫ (ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ БОЙЫНША).....	77
Жамбулатов К.А. БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕЙІНГІ САРМАТ МӘДЕНИЕТІНЕ ТӘН ЖЕРЛЕУ ҒҮРПЫ.....	91
Жүсіп Сұлтан-Хан, Қозыбаева М.М. ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН, АХМЕТ БАЙТҮРСЫНҮЛЫ ЖӘНЕ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ ФЕНОМЕНІ.....	101
Закарья Р. ЕУРОПАЛЫҚ ЭМИГРАНТТАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ РЕПРЕССИЯЛЫҚ САЯСАТЫ.....	112
Ибраева А.Ғ., Темирханова А.С., Садықов Т.С. АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ ЖӘНЕ ЭТНОС ТАРИХЫНЫҢ ГЕНЕЗИСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	125
Исаев М.С., Шаметов С.Т., Джаппарова Р.Т. КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕШІТТЕРГЕ ҚАРСЫ САЯСАТЫ (1918-1953 жж.).....	134
Көмеков Б.Е., Ташқараева Ә.М. «ШЕЖІРЕ-И-ТАРАКИМЕ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ АУЫЗША ТАРИХ ДӘСТҮРІ: ДЕРЕКТЕМЕЛІК ТАЛДАУ ЖӘНЕ ТӘПСІРЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	146
Крупко И.В., Бұрханов Б.Б. ОТАРЛАУДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНЫҢ ТАРИХИ ЖАДЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ НАРРАТИВТЕРІ.....	158

Құрманов З.К. ҚЫРҒЫЗ МЕМЛЕКЕТТІГІНІҢ НЕГІЗГІ САЛУШЫ ӘКЕЛЕРІ ТУРАЛЫ.....	168
Құрманалина Н.Н., Мұхатова О.Х., Қуанбай О.Б. РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ТАРИХНАМАДАҒЫ КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМОВ.....	177
Қуанбай О.Б. ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫ ТУРАЛЫ МҰРАҒАТТЫҚ ҚҰЖАТТАР (XVIII – XIX ғ. АЛҒАШҚЫ ЖАРТЫСЫ).....	187
Қозыбаева М.М. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАҢДАҒЫ 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШТЫҚ; ЗЕРТТЕЛМЕГЕН БЕТТЕР.....	201
Раздыков С.З., Досымбетов Н.А. СЫРДАРИЯ ӨңІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ СУЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ.....	209
Сабденова Г.Е., Байгунаков Д.С. ЕСІМ ЖӘНЕ ТҮРСЫН ХАНДАР АРАСЫНДАҒЫ ТАЛАС-ТАРТЫСТЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	221
Хайдаров Е.Е. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ (1928-1932 жж.) (Жәнібек, Шыңғырлау аудандары материалдары негізінде).....	234
Сын-пікір Рецензия Review	
К.Н. Балтабаева НӘБИЖАН МҰҚАМЕТХАНҰЛЫ. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФЕНОМЕН: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БӨЛІНУІ МЕН ТҮТАСТАҢУ ҮДЕРІСІ. КІТАБЫНА СЫН – ПІКІР.....	249

СОДЕРЖАНИЕ

Абдулина А.Т. ЯЗЫКИ И КУЛЬТУРЫ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ОСНОВНЫХ ЭТНОСОВ КАЗАХСТАНА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КАЗАХСТАНСКОЙ МОДЕЛИ МЕЖЭТНИЧЕСКОГО СОГЛАСИЯ.....	4
Адилбаева А.С., Джакипова Т.У. НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ВОСТОЧНОМ –КАЗАХСТАНЕ В 20-30-е ГОДЫ ХХ ВЕКА.....	18
Акымбек Е.Ш., Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А. О ДВУХ ЭТАПАХ ИСТОРИИ БУДДИЗМА В ЮГО-ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ ДОМОНГОЛЬСКОГО ПЕРИОДА.....	32
Алдажуманов К.С., Кыпшакбаев К.З. МОБИЛИЗАЦИЯ ЛЮДСКИХ И МАТЕРИАЛЬНЫХ РЕСУРСОВ КАЗАХСТАНА НА ОБОРОНУ СССР.....	48
Бекназаров Р.А., Кушкарлова Г.К., Бақтығали Ж.Б. ИСТОРИЯ РЕПРЕССИИ ПОЛЯКОВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	65
Джумагалиев Д.А., Арынова З.К. ВОСПРИЯТИЕ И ОЦЕНКА ОТЕЧЕСТВЕННЫМИ ИСТОРИКАМИ НАИБОЛЕЕ ЗНАЧИМЫХ В КАЗАХСТАНЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ОПРОСОВ).....	77
Жамбулатов К.А. ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД ПОЗДНЕСАРМАТСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА.....	91
Жусип Сұлтан-Хан, Козыбаева М.М. АЛИХАН БУКЕЙХАН, АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ И ФЕНОМЕН ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ».....	101
Закарья Р. РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПО ОТНОШЕНИЮ К ЕВРОПЕЙСКИМ ЭМИГРАМТАМ.....	112
Ибраева А.Г., Темирханова А.С., Садыков Т.С. АКАДЕМИК МАНАШ КОЗЫБАЕВ И ГЕНЕЗИСНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ЭТНОСА.....	125
Исаев М.С., Шаметов С.Т., Джаппарова Р.Т. ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПРОТИВ МЕЧЕТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ (1918-1953 гг.).....	134
Кумекон Б.Е., Ташкараева Ә.М. УСТНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ШЕЖИРЕ-И-ТАРАКИМЕ»: ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОГО АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИИ.....	146
Крупко И.В., Бурханов Б.Б. ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ НАРРАТИВЫ ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА.....	158

Курманов З.К. ОБ ОТЦАХ – ОСНОВАТЕЛЯХ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ.....	168
Курманалина Н.Н., Мухатова О.Х., Куанбай О.Б. КЕНЕСАРЫ КАСЫМОВ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....	177
Куанбай О.Б. АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ О КАЗАХСКИХ БАТЫРАХ (XVIII – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX в.).....	187
Козыбаева М.М. ГОЛОД 1921-1922 ГОДОВ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ: НЕИЗУЧЕННЫЕ СТРАНИЦЫ.....	201
Раздыков С.З., Досымбетов Н.А. ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ИРРИГАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХОВ СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	209
Сабденова Г.Е., Байгунаков Д.С. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОТИВОСТОЯНИЯ ЕСИМ ХАНА И ТУРСУН ХАНА (ПО МАТЕРИАЛАМ ШЕЖИРЕ И УСТНОЙ ИСТОРИИ).....	221
Хайдаров Е.Е. НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (1928-1932 гг.) (На основе материалов Джанибекского, Чингирлауского районов).....	234
Рецензия Сын-пікір Review	
К.Н. Балтабаева РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: НӘБИЖАН МҰҚАМЕТХАНҰЛЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФЕНОМЕН: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БӨЛІНУІ МЕН ТҮТАСТАНУ ҮДЕРІСІ.....	249

CONTENTS

Abdulina A.T. LANGUAGES AND CULTURES OF REPRESENTATIVES OF THE MAIN ETHNIC GROUPS OF KAZAKHSTAN THROUGH THE PRISM OF THE KAZAKH MODEL OF INTERETHNIC CONSENT.....	4
Adilbaeva A.S., Dzhakipova T.U. MAIN DEPARTMENTS OF ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES IN EASTERN KAZAKHSTAN REGION FOR 20-30 YEARS OF THE XX CENTURY.....	18
Akymbek Y.Sh., Mukhtarova G.R., Zheleznyakov B.A. ABOUT TWO STAGES OF THE HISTORY OF BUDDHISM IN THE SOUTHEASTERN KAZAKHSTAN OF THE PRE-MONGOL PERIOD.....	32
Aldazhumanov K.S., Kypshakbayev K.Z. MOBILIZATION OF HUMAN AND MATERIAL RESOURCES OF KAZAKHSTAN FOR THE DEFENSE OF THE USSR.....	48
Beknazarov R.A., Kushkarova G.K., Baktygali Zh.B. THE HISTORY OF REPRESSION OF POLES OF AKTOBE REGION.....	65
Jumagaliyev D.A., Arynova Z.K. PERCEPTION AND ASSESSMENT BY KAZAKH HISTORIANS OF THE MOST SIGNIFICANT HISTORICAL PERSONS IN KAZAKHSTAN (BY THE RESULTS OF SOCIOLOGICAL SURVEYS).....	77
Zhambulatov K. FUNERAL RITE OF THE LATE SARMATIAN CULTURE OF WESTERN KAZAKHSTAN.....	91
Zhussip Sultan-Khan, Kozybayeva M.M. ALIKHAN BUKEYKHAN, AKHMET BAITURSYNULY AND THE PHENOMENON OF THE NEWSPAPER «KAZAKH».....	101
Zakarya R. THE REPRESSIVE POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT TOWARDS EUROPEAN EMIGRANTS.....	112
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S., Sadykov T.S. ACADEMICIAN MANASH KOZYBAYEV AND THE GENESIS PROBLEMS OF THE HISTORY OF THE ETHNOS.....	125
Issayev M.S., Shametov S.T., Dzhapparova R.T. THE POLICY OF THE SOVIET AUTHORITY AGAINST MOSQUES IN KAZAKHSTAN (1918-1953).....	134
Kumekov B., Tashkarayeva A. ORAL HISTORICAL TRADITION IN THE WORK "SHEZHIRE-I-TARAKIM": ISSUES OF SOURCE ANALYSIS AND INTERPRETATION.....	146
Krupko I.V., Burkhanov B.B. HISTORIOGRAPHICAL NARRATIVES POSTCOLONIAL STUDIES HISTORICAL MEMORY OF THE KAZAKH SOCIETY.....	158

Kurmanalina N., Muhatova O., Kuanbay O. KENESARY KASSYMOV IN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY.....	168
Kurmanov Z. ABOUT THE FOUNDING FATHERS OF THE KYRGYZ STATEHOOD.....	177
Kuanbay O. ARCHIVAL MATERIALS ABOUT KAZAKH BATYRS (XVIII - FIRST HALF OF XIX CENTURIES).....	187
Kozybayeva M.M. THE FAMINE OF 1921-1922 IN NORTH KAZAKHSTAN: UNSTUDIED PAGES.....	201
Razdykov S.Z., Dossymbetov N.A. THE HISTORY OF STUDYING THE IRRIGATION SYSTEM OF SYRDARYAN KAZAKHS.....	209
Sabdenova G.E., Baigunakov D.S. SOME ISSUES OF THE CONFRONTATION BETWEEN YESSIM KHAN AND TURSUN KHAN (BASED ON THE MATERIALS OF SHEZHIRE AND ORAL HISTORY).....	221
Khaidarov E. PEOPLE'S UPRISINGS IN THE WESTERN KAZAKHSTAN REGION (1928-1932) (Based on the materials of Dzhanibek, Chingirlau districts).....	234
Review Сын-пікір Рецензия	
K.N. Baltabayeva REVIEW OF THE BOOK: NABIZHAN MUKAMETKHANULY. INTERNATIONAL PHENOMENON: THE PROCESS OF SEPARATION AND UNIFICATION OF THE KAZAKH PEOPLE.....	249

Редакцияның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы
Алматы қ., Шевченко көш., 28,
ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«**edu.e-history.kz**» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 261-67-19
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жайы: www.edu.e-history.kz

Журнал 2013 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркеліп, № 14602-ИА куәлігіне ие болды.